

Állatnévi eredetű betegségnevek a XVII. század elejéig

KESZLER BORBÁLA

ELTE, BTK, Magyar nyelvű Tanszék

1. Az adott kor magyar betegségneveiről a szójegyzékek (Beszt Szj., Murm., PestiN., Cal., SzikszF.), levelek, kódexek, füveskönyvek (Mel.: Herb., Mel.: Herb. rec., Beythe A.: FivK., Frank.: Haszn.) és a XVI. század végi magyar orvosi könyv (OrvK.) alapján van tudomásunk. De találunk ide vonatkozó adatokat Magyary-Kossa Magyar orvosi emlékek című négykötetes munkájában is.

A betegségekre utaló kifejezések száma a különböző források alapján a XVII. század elejéig 250-300-ra tehető. Ezek egy része azonban valójában nem betegségneve, hanem csupán tünetnév (pl.: *ájulás, erőtlenség, az emlékezet eltávozása, fognak fájjása, has fájás, testnek elszáradása, veséknek fájása*), sőt bonyolult tünetleírás (1577 k.: *Dwhês busulth bolondsag* [OrvK. I. 20a]; *Eýel nappal nagy aluuo betegség* [i. m. I. 23a]; *Mozgasnak es erzeke ênsegnek el vetelenek betegsege* [i. m. I. 24a]; *Szajnak es Orczanak felre mênese* [i. m. I. 37a]; *Ha az Zêmzep, de keueset latny vele* [i. m. I. 57a]; *Ornak verenek jarasarol* [i. m. I. 74a]; *Torok elêt walo husoknak dagadasarol* [i. m. I. 92b]; *Hasnak Verrel valo mênese* [i. m. I. 186b]; *Ha ýgên asýth [az gýermék] mýkor aluzýk* [i. m. 320b]; 1590: *Oly betegség kiben az Sâr viz egyeb testetis el fog'ia* [SzikszF. 161]; *Mikor ember vizelik, de nagy keenal* [i. m. 163]; *Mikor az has, az Sâr viz miat vgy meg jualkodik mint egy meg tóltól tömlő* [i. m. 165]; *Habbal vagy hertelen íouő betegség, vagy, hideg leles* [i. m. 170]; stb.).

2. Szokásos volt, hogy betegségeket állatokról is elneveztek, mégpedig többnyire csúszó-mászó, könnyen sikló vagy harapós, mérges, veszélyes állatokról (pl.: *béka, egér, farkas, fene, fereg, gyík, pók, rák*), melyek mint betegségdémonok is léteztek a néphitben (vö. Magyary-Kossa 1929/II.: 285). Az ilyen típusú betegségnevek egész Európában szokásosak voltak, vö. péld

dául l. *cancer* 'állat és betegségneve', szláv *rak* 'ua.', német *Krebs* 'ua.', n. *Haarwurm* 'szőrőféreg', szláv *žaba* 'béka, nyakdaganat', l. *oculus pullinus* 'kerek bőrkeményedés, tyúkszem', n. *Hühnerauge* 'ua.'

2.1. Az állatnévi, illetve az állatnevet is tartalmazó betegségnevek egyik részének a magyarázata az, hogy az ősi babonás hit szerint az ember gyomrába és egyéb belső részeibe – a test nyílásain át – mindenféle utálatos fereg, különösen kígyó, béka, gyík, víziborjú 'pettyes göte' jut be, s ott önálló életet élve elszívja az ember erejét. Ilyen betegségek: 1558: *Vizi boryút vagy bogárt ki meg itt* (Mel.: Herb. Index); 1603 k.: *Kiben beka vagy on* (Mel.: Herb. rec. 48); *Az mely emberben feregh vagion* (i. m. 48); *Az kiben kegio vagion* (i. m. 51).

„Ha annak a magyarázatát keresik, hogy honnan származhatik a népek az a hite, hogy a gyomorban kígyó, béka és más férgek élőködhetnek, és súlyos betegséget okozhatnak, akkor elsősorban az ideges gyomorhurutban vagy más gyomor- és bélbajban sínylődő ember illúziójára kell gondolnunk. Testi bajainak eredendő okát [...] csak a legkritkább esetben sikerül megállapítanunk; rendesen tévedünk benne. Lélektanilag azonban könnyen érthető, hogy mindenképpen igyekezzünk kideríteni azt az első reális okot, mely a bajt szerezte, hogy alkalomadtán, újra felvetődése esetén elkerülhessük. Ha pedig ez (mint rendesen) nem sikerül, akkor az intelligens ember mindenféle érzéki illúziókhöz, a nép fia pedig azonkívül rossz szellemek befolyásához, szemmel veréshez, boszorkányokhoz, rontókhöz stb. fordul, s ezek befolyásának tulajdonítja a betegség keletkezését. A rögzött, régi gyomor- és bélbajok alkalmi okát sok esetben az orvos sem tudja megállapítani, s így nem csodálkozhatunk azon, hogy a nép abban az illúzióban keresi a betegség okát, hogy alvó, öntudatlan állapotában, a mezőn vagy erdőben heverve bújtt belé a kígyó” (Magyary-Kossa i. m. 106).

Ezt a hitet erősíthette az a tény, hogy emberekben és állatokban előfordulhattak egyes élőködők (gilisztá, tetű és galandféreg), melyek gazdájuknak huzamosabb időn át sok kellemtelenséget, sőt súlyos betegséget is okozhattak. A *gilisztára* mint betegségnevre az első adat 1520 k.-ról való: *gholizta* (MNY. 11: 135), a *tetű* első említése: 1395 k.: *tethew* (Beszt

Levelezési cím:

Prof. Keszler Borbála

ELTE, BTK

Magyar nyelvű Tanszék

1085 Budapest, Múzeum krt. 4/A

Távbeszélő: (36 1) 267-1840

Villanyposta: keszler.b@mail.datanet.hu

Szj.). A *galand*(főreg) későbbi német jövevényszó. A *galandfőreg* azonban gyakran hitték korábban az emberben élősködő kígyónak.

Melius Herbariumában a növények betegségekre gyakorolt hatásának leírásakor gyakran van utalás arra, hogy egyes növények alkalmasak a csúszómászók és kétéltűek kiűzésére (*Mérge állatot az emberben meg öl* [Mel.: Herb. Index]; *Ha [...] Vízi boriút, Bekát meg ittál ki vetteti* [i. m. 115]; stb.).

A *Medicinae variae*-ben (a Melius Péter Herbariumához kötött receptekben) ilyenfajta tanácsokat találunk: *Gikrol, az kiben gik vagion. Eget bort igik szorgalmatosan* (l. Keserű Bálint 1989: 14); *Fülben valo feregh ellen. Ved vizet az füzfa leuelnek, es mind ket fele ürömmek az vizet öszue elegitsed, es botsasd az fülben s-megh giogiul* (i. h. 16); *Kegio vagy egieb feregh az kiben vagion. Az körösfanak az heiat vagy leuelet megh kel törni, borban megh kel inya adni, s-megh giogiul* (i. h. 33); [*Kegio az kiben volna.*] *Az eleuen kenesöt megh kell innya adni, es megh hal benne* (i. h. 37).

A csúszómászók emberbe jutásáról s az emberben való élősködéséről való elképzelés nem csupán a babonás néphitben élt. Már Galenus görög származású római orvos is, aki az orvostudomány fejlődését ezer éven át meghatározta, azt állította, hogy az emberben békák, kígyók, gyíkok, csigák stb.-k élhetnek (vö. Magyary-Kossa i. m. 107). Brunschwig, a XV. századi híres német orvos is külön fejezetben tárgyalja *Buch der Chirurgia* című munkájában (képpel is illusztrálva), hogy hogyan kell a kígyót kihajtani az emberből (i. h.). Sőt az első magyar orvosi könyv is beszél *fülféreg*ről, s tízféle gyógymódot ajánl a fülben való féreg ellen (OrvK. I. 69b).

2.2. Az állatnévi eredetű betegségek második csoportja külső hasonlóság alapján történő névátvitellel keletkezett. Ezek a következők.

- *béka* 'nyelv alatti daganat' (mely fényességével és kerek ségével a béka fénylő hasára hasonlít), például: 1577 k.: Az Nyelv alath [...] dagadas lezen, kých *Bekának* hýnak (OrvK. I. 91a).

- *egér* 'a ló nyakán, füle tövében vagy torkában keletkezett daganat' (TESz.). A TESz. szerint az első adat 1570-80-ból való (Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 6: 216).

- *disznószaka*. A TESz. szerint a *szak*² első jelentése 'az áll alatti mirigyek gyulladása, hályogja', 3. jelentése 'torokgyík'. Magyary-Kossa (i. m. 289) szerint a *disznószaka* kifejezés olyasfajta mirigygyulladás, mikor az arc annyira egybeolvad a nyakkal, hogy disznófejszerű látványt nyújt. A kifejezés már Bornemisznánál (1578) is előfordult: *Toroc gyikia, beka levelegie, nyac foga, diszno szakaia*, keleuénye oszollyon (Nemeskürty 1980: 1028).

- *inpók* ~ *impók* 'a lovak inüveltyágulata' (TESz.) (mely bizonyos mértékig hasonlít a pók testére); 1585: *in pokos lo* (Cal. 1027).

- *madárkórság* 'a nyelv bénulása'. A névátvitel alapja valószínűleg az a megfigyelés, hogy a madaraknak viszonylag kemény és merev a nyelvük, s az a hangképzésben nem vesz részt (vö. Szőke 1982: 39), akárcsak a bénult nyelvű embernek. Első adat: 1577 k.: Az Nyelwnek gutájáth Magyarul, Madar kórságnak hýiak (OrvK. I. 91a).

- *szőrféreg* 'mitesszer' (Magyary-Kossa i. m. 311); 1603 k.: *Ször feregh* (Mel.: Herb. rec. 16).

- *torokgyík* 'diftéria'. A torokgyík olyan fertőző betegség, melynek lefolyása során a szájpardon, a nyelvcsapon, a garatíveken és a torokban sárgásszürke, hártyszerű lepedék keletkezik, mely darabokban válik le, foltokat okozva (vö. Issekutz 1959: 77); 1489: *thorokgyík* (MNy. 70: 474).

- *tyúkszem* 'szemölcs, kis, kerek bőrkeményedés' (TESz.); 1585: *tyuk szöm* (Cal. 185).

2.3. Keletkezettek állatneves betegségek belső hasonlóságon alapuló névátvitellel is, elsősorban undok, harapós, mérgező állatok nevéből. Ilyenkor az állatnév a betegség súlyosságára, undokságára, rosszindulatú, pusztító voltára utal, s egyben kifejezi a kártékony állatok iránti megvetést is. Ide a következő betegségek tartoznak.

- *farkashályog* 'olyasfajta betegség, mikor a szemem semmiféle rendellenesség nem látható, mégis teljesen vak' (vö. Magyary-Kossa i. m. 292). Első adata: 1577 k.: *Farkas halýog* (OrvK. I. 56a).

- *farkasseb* 'rosszindulatú fekélyes bőrbetegség, bőrfarkas'. Első előfordulása: 1508: *farkasnak sebeuel* (NádK. 703).

- *farkasvar* 'sárgaság' (TESz.). Első előfordulása: 1533: *Farkas var* (Murm. 904).

- *fene, fene seb*. A *fene* a *fen* igének folyamatos melléknévi igeneve. Eredetileg a fogait fenő dühös vadállatra vonatkozó jelző volt, majd jelentéstapadással főnévvé önállósult 'vadállat' jelentéssel. Ez utóbbiból fejlődött a 'fekélyes, gennyes, sebes, rákos betegség' jelentés (TESz.). Első adata: 1538: *fene* (PestiN. S1).

- *rák* 'a sejtek kóros burjánzásával járó betegség' (TESz.). Első adata: 1577 k.: *Rak* (OrvK. IV. 10a).

- *zsába*. A hasonló hangalakú szláv 'béka, nyelvvrák' szóból származik. Lehetséges azonban, hogy hozzánk 'fájdalmas betegség' jelentéssel került át (TESz.). Első adata: 1595: *farsabat meg gyogit* (Beythe A.: FivK. 13).

3. Állatnévi eredetű betegségnevek később is keletkeztek nyelvünkben, például: *borz láb* 'lóbetegség' (Magyary-Kossa i. m. 287), *csik* 'malacok betegsége: kinövés, daganat az ínyn' (ÚMTsz.), *disznóhimlő* 'bárányhimlő' (Magyary-Kossa i. m. 289), *ebag* 'sorvasztó, soványító gyermekbetegség; bőrtka; gyermekek hátán angolkór következtében keletkezett púp' (ÚMTsz.), *farkasfog*, *farkastorok*, *farkasvakság*, *fürjolt*, *fürjmonyos szeplő* 'májfolt' (Magyary-Kossa i. m. 295), *halhólyag* 'a szarvasmarha nyelvén jelentkező, az állat pusztulását előidéző betegség' (ÚMTsz.), *nyúlszáj* stb. Az állatnévi eredetű betegségnevek egy része ma is él a köznyelvben, például: *farkastorok*, *farkasvakság*, *nyúlszáj*, *rák*, *tyúkszem*, *zsába* stb. Más részük nyelvjárási szintre szorult, például: *béka*, *ebag*, *egér*, *farkashályog*, *fene*, *halhólyag*, *inpók* stb. (ÚMTsz.). S vannak olyanok is, melyek teljesen eltűntek a nyelvhasználatból, például: *borz láb*, *bőrfarkas*, *disznószaka*, *farkasfene*, *farkasseb*, *farkasvar* stb.

SZAKIRODALOM ÉS FORRÁSJEGYZÉK

1. Beythe A.: FivK. = Beythe András, Fives könnv. Németújvár, 1595.
2. BesztSzj. = Besztercei szójegyzék. 1395 k. Kiadva: Finály Henrik, A besztercei szöszedet. Budapest, 1892.
3. Cal. = Ambrosii Calepini Dictionarivm decem lingvarvm. Leydvni, 1585. Kiadva: Calepinus latin–magyar szótára 1585-ből. Sajtó alá rendezte Melich János. Budapest, 1912.
4. Issekutz 1959. Gyógyszertan és gyógyítás II. Medicina Könyvkiadó, Budapest.
5. Magyary-Kossa 1929. Magyar orvosi emlékek I–IV. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, Budapest.
6. Mel.: Herb. = Melius Juhász Péter, Herbarium. Kolozsvár, 1558, de l. még Szabó T. Attila (szerk.): Melius Péter Herbarium. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1979.
7. Mel.: Herb. rec. = Medicinae Variæ. Melius Juhász Péter Herbáriumához kötött recipék, 1603 k. In: Keszler Bálint (szerk.): Medicusi és borbélyi mesterség. Kiadja a József Attila Tudományegyetem I. Sz. Irodalomtörténeti Tanszéke az MTA Irodalomtudományi Intézetének támogatásával, Budapest–Szeged, 1989.
8. Murm. = Lexicon Joannis Murellii... Krakkó, 1533. Kiadva: A Murellius-féle latin–magyar szójegyzék 1533-ból. Közzétette Szamota István. Budapest, 1896.
9. Nemeskürty 1980. Nemeskürty István (szerk.), Heltai Gáspár és Bornemisza Péter művei. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
10. OrvK. = XVI. századi magyar orvosi könyv. Bevezetéssel ellátva közzétette Varjas Béla. Sárkány Nyomda, Kolozsvár, 1943. [Első kéz: 1577 k., második kéz: XVIII. sz. e.]
11. PestiN. = Pesti Gábor, Nomenclatva sex lingvarvm... Bécs, 1538. Kiadta: Erdődi János és Molnár József. Budapest, 1975. (Fontes 2.)
12. SzikszF. = Szikszai Fabricius Balázs, Nomenclatva Dictionarium Latino vngaricum. Debrecen, 1590. Kiadta: Melich János: Szikszai Fabricius Balázs latin–magyar szójegyzéke. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1906.
13. Szőke Péter 1982. A zene eredete és három világa. Magvető Kiadó, Budapest.